

Ogen bij Leopold

J. H. Leopolds 'Voor vrouwestem'

Ralf Grüttemeier

Voor vrouwestem

I

Nu ik zijn oogen heb gelezen,
den blik waarom ik altijd vroeg,
de welgezindheid van zijn wezen
mij toegebracht, o laat genoeg,

nu mocht ik het wel weg gaan beuren
dat ik het spare en zoo hou,
nu mag er niets meer bij gebeuren
dat schaden slechts en krenken zou

mijn liefst, mijn dierste toebehooren,
dat telkens ik bedenken moet,
ik zoek en vind het onverloren
en voel hoe goed, hoe goed het doet.

In zoete zelfzucht ingetogen
leef ik en ééne heugenis:
de gunst, de gave zijner oogen
die { zoo mijn zeker
nu mijn schat, mijn } eigen is.

[II]

Het is als ging met lichte gangen
 ik en met een tintelende voet
 het $\left\{ \begin{array}{l} \text{welgerust} \\ \text{helderblank} \end{array} \right\}$ vertrek behangen
 nu het een komst verwachten moet.

Glycinen, licht $\left\{ \begin{array}{l} \text{getinte} \\ \text{[geti]lde} \end{array} \right\}$ trossen
 zwevende in onwezenlijkheid,
 iris, wier $\left\{ \begin{array}{l} \text{vocht-gekneusde,} \\ \text{[vocht]ig koele[.]} \end{array} \right\}$ losse
 flapbladen week zijn aangevleid

en groote, ademende kelken,
 de smettelooze zonder spoor
 van breuk [of] krenking in hun melken
 $\left\{ \begin{array}{l} \text{verzadiging} \\ \text{uitstroomingen} \\ \text{vol[stroomingen]} \end{array} \right\}$ en mat ivoor

en bleeke anjers en te dragen
 van donker klimopblad den last
 rozetten plat uit goud geslagen
 hel in de groene glanzigen vast.

Gereed de tooi, gereed de wanden,
 wanneer ik in een luisteren zink,
 gezeten stil met leege handen
 en starend oog. Wie licht den klink?

Inleiding

Op zoek naar sporen van het lichaam in de Nederlandstalige poëzie tussen 1880 en 1945 bleef ik bij de volgende regels hangen:

en mijn gezicht
is overstroomd van uw ontmoeten

In eerste instantie werd mijn aandacht getrokken door het beeld van de overstrooming die op het gezicht plaats heeft gevonden – een vreemd beeld, waarbij het ontzagwekkende en eendere van overstroomde landschappen met het individuele en ruimtelijk beperkte van het menselijk gezicht in verband wordt gebracht. Tevens ook een hyperboolachtige constructie, mag je wel zeggen.

Verder is het allesbehalve eenduidig *wat* daar overstroomt. Het “ontmoeten” lijkt hier metonymisch gebruikt voor iets wat het gevolg is van die ontmoeting. De associatie met tranen ligt voor de hand, maar het staat er niet expliciet. Vreemd is in verband met die metonymie ook dat de gesubstantiveerde vorm van ‘ontmoeten’ wordt verbonden met het bezittelijk voornaamwoord ‘uw’. Wanneer er sprake zou zijn van ‘ons’ ontmoeten zou er niets aan de hand zijn, maar het ‘uw’ lijkt het werkwoord ‘ontmoeten’ te ontdoen van zijn wederzijdsheid en het uitsluitend tot een activiteit van de ander te maken, zoals bijvoorbeeld bij ‘uw spreken’ of ‘uw kijken’.

Uiteindelijk is ook niet helemaal duidelijk of we hier te maken hebben met een ervaring van overstelpend geluk of dat juist het verdriet zo onmetelijk groot is dat het buiten de winterdijken treedt. In welke staat van gevoelens bevindt de “ik” zich in deze regels?

Omdat er ontegenzeggelijk sprake is van lichaamsdelen, een lichaamsfunctie en minimaal twee lichamen, omdat deze regels van de Nederlandse dichter J. H. Leopold zijn en vermoedelijk rond 1918/1919 werden geschreven (cf. Dorleijn 1984 I, 178), zal ik in dit stuk de regels “en mijn gezicht / is overstroomd van uw ontmoeten” van naderbij bekijken.

Het citaat is afkomstig uit het derde gedicht van de reeks ‘Voor vrouwestem’, die tot de nagelaten poëzie van Leopold behoort. Die reeks is hierboven afgedrukt volgens de door H. T. M. van Vliet en A. L. Sötemann bezorgde leeseditie *Verzamelde verzen II. Nagelaten Poëzie*.

Voor vrouwestem

De in het begin van dit artikel aangehaalde regels maken deel uit van de eerste strofe van “Voor vrouwestem III”. In het voorspel dat voorafgaat aan de daarin beschreven ontmoeting komen een aantal open varianten voor die verschillende graden van activiteit doorlopen: ik keer mij toe, u keert u toe, toegekeerd en uiteindelijk het verlangende “keer, keer u toe”. Verder treft men in deze strofe nogal wat aanwijzingen aan die op geen al te gelukkige toestand van de “ik” lijken te wijzen. Zo zijn de ogen “gezwicht” voor “al” wat zij “verduren” of “bejeegnen” moeten. Het gaat hier dus blijkbaar om verdriet dat zo ondraaglijk

is dat in ieder geval de ogen het niet meer aankunnen. Dat verdriet ligt vermoedelijk in het heden en meer in het bijzonder in wat de ander te zien geeft: “moeten” staat immers in de onvoltooid tegenwoordige tijd. Maar het “al” uit “al wat zij verduren/bejeegnen” moeten, zou ook kunnen worden opgevat als een verwijzing naar leed en smart buiten de concrete ontmoeting met de ander om, bijvoorbeeld de herinnering aan geleden leed. Al dit “leedbijzondere” zou dan op het moment van het zwichten weer of nog steeds aanwezig zijn.

Dat het niet goed lijkt te gaan met de ik, blijkt ook uit de derde strofe van het derde gedicht, waarin het vers voorkomt: “Mijn hart hangt poover/angstig in den nacht”. Deze angstige stemming resulteert in de vierde en laatste strofe in een ervaring van vervreemding van het eigen ik:

“En luisterend naar mij zelve heen
heb ik een vreemde stem vernomen,
zooals de woorden een voor een
over mijn doffe lippen komen.”

De eigen stem is die van een vreemde, de lippen zijn dof geworden. Geluk lijkt op dat moment beslist niet dichtbij. Dat was aan het begin van de reeks “Voor vrouwestem” wel anders:

“Nu ik zijn oogen heb gelezen,
den blik waarom ik altijd vroeg,
de welgezindheid van zijn wezen
mij toegebracht, o laat genoeg,
nu mocht ik het wel weg gaan beuren
dat ik het spare en zoo hou,
nu mag er niets meer bij gebeuren
dat schaden slechts en krenken zou”

De reeks begint dus met een duidelijke gelukservaring. Een vrouwelijk ‘ik’ heeft in de ogen van een man gelezen en het verlangde gezien, maar wij weten inmiddels wat dertien strofen later van dit geluk is geworden. Of beter: wij denken het te weten, op basis van een eerste oppervlakkige interpretatie van de reeks.

Sappho

Gezien Leopold bekend staat om zijn intertekstuele gretigheid – hij was een gepassioneerd knipper en verwerker van de meest uiteenlopende soorten teksten –, ligt de gedachte voor de hand dat een uitstapje in de wereld van de interteksten meer reliëf aan het gedicht zou kunnen geven. Helaas zijn er van dit gedicht geen knipselmappen overgeleverd. Er is wel een interessante krabbel in een exemplaar van de *Verzamelde Verzen* van Leopold uit 1935 dat toebehoorde aan de dichteres Ida Gerhardt, een van Leopolds leerlingen. Leopold werkte tussen 1891 en 1924 als leraar oude talen op het Erasmiaans Gymnasium in Rotterdam.

Gerhardt heeft bij een aantal gedichten aantekeningen gemaakt, die mogelijk op mededelingen van Leopold zelf berusten. In de marge van het derde gedicht van “Voor vrouwestem” staat de naam “Sappho”, de Griekse dichteres van rond 600 voor Christus.

Gillis Dorleijn heeft laten zien dat er plausibele intertekstuele relaties zijn aan te brengen tussen het gedicht van Leopold en een van de weinige gedichten van Sappho die bijna volledig zijn overgeleverd. Om een indruk te geven volgt hieronder het gedicht. Het werd in het Nederlands onder andere door Boutens vertaald en begint bij hem met de regel “Die man lijkt mij godelijk te wezen”. In een recente bewerking van Paul Claes (uit *Liederen van Lesbos*) luidt het gedicht:

Gelukkig als de goden lijkt
 mij de man die vlak
 tegenover jou zit en luistert
 naar je mooie stem
 en lieve lach zodat plots
 mijn hart in mijn borst bonst
 zodra ik naar je kijk
 stukt mijn stem
 mijn tong is gebroken,
 een licht vuur loopt door
 mijn huid, ik zie niets meer
 mijn oren suizen
 zweet stroomt van mij af
 een beven bevangt me
 ik ben groener dan gras
 het lijkt of ik dood ga
 maar alles is te dragen
 als...

Beide teksten vertonen niet alleen overeenkomsten in de beschrijving van de situatie – een ik wordt overweldigd door liefdesgevoelens – maar ook in de tekstuele details. Ik wil het laten bij enkele aanwijzingen, die ik aan het betoog van Dorleijn (1984b) ontleen.

Intertekstuele relaties kunnen bijvoorbeeld worden gelegd tussen Sappho en de derde strofe van Leopolds gedicht: het hart van de ik hangt “angstig in den nacht van borst en gonzend ademen” “en klopt nadrukkelijk”. Dat kan worden gerelateerd aan het bonzen van het hart bij Sappho. Sappho’s ik zegt onder andere – in de vertaling van Dorleijn: “ik kan niet meer uit mijn ogen zien” en bij Leopold hebben we in de eerste strofe gezien dat de ogen “zijn gezwich om al wat zij verduren moeten”. Verder heeft de spreekster in beide gedichten moeite met spreken. Voor Sappho’s ik is het onmogelijk een woord te spreken,

terwijl bij Leopold de sprekende ik op het einde “een vreemde stem” verneemt, “zooals de woorden een voor een over mijn doffe lippen komen”.

In beide gedichten is dus blijkbaar sprake van een fysieke en psychische crisis van de ik als gevolg van een liefdeservaring, die de ik meer dood dan levend achterlaat. Ook al mag men de duidelijke verschillen niet ongenoemd laten – zo lijkt het bij Sappho niet om twee maar om drie mensen te gaan en vooral om jaloezie –, de conclusie van Dorleijn lijkt me overtuigend:

“Leopold geeft [...] in ‘Voor vrouwestem’ een mooi staaltje van klassieke verwijzingskunst. Voor de kenners plaatst hij, met name ook door de talige formulering, de situatie in het licht van een klassieke traditie: ‘ik schrijf hier over iemand die overmand wordt door bittere liefdesgevoelens, zoals ook Sappho en vele anderen na haar deden.’” (Dorleijn 1984b:56)

Terug naar het uitgangspunt: de geciteerde anderhalve regel van Leopold. Tegen de achtergrond van Dorleijns betoog zou het “overstromen” moeten worden opgevat als “overmand” worden door bittere liefdesgevoelens. Zo bekeken gaat het bij het “overstromen” om een duidelijk negatieve ervaring, waarbij in het derde gedicht niets op een gelukservaring of ambivalentie lijkt te wijzen.

Pythia

Voor een positieve interpretatie van het overstromen vindt men daarentegen wel een aantal argumenten wanneer men te rade gaat bij een andere Leopold-kenner, Dick van Halsema. In zijn proefschrift *Bijeen het vroeger en het later* heeft hij onder andere de embryonale stadia van het derde gedicht van “Voor vrouwestem” onderzocht die in het Letterkundig Museum in Den Haag zijn aan te treffen (in cahier 1.6.1 in Leopolds nalatenschap).

Van Halsema (cf. 1989:507ff.) gebruikt deze dichtelijke context om een andere, ‘latente’ betekenis van het gedicht zichtbaar te maken, die hij afzet tegen de ‘aperte’ zin die Dorleijn eraan toekent: met name de religieuze dimensie van het gedicht. Volgens Van Halsema volgt Leopold in de versie “Ik keer mij tot u heen”, uit cahier 1.6.1, de versie die uiteindelijk tot het derde gedicht van “Voor vrouwestem” zou evolueren, het “protocol” van een antieke bekering: “Benauwenis, bekering en verlossende aanblik: dat is het hoofdschema” (1989:513). Summier samengevat zijn de argumenten die Van Halsema geeft tweeledig. Aan de ene kant gaat het om conceptuele homologieën tussen de teksten van Leopold en de ideeën die in het kader van de pogingen tot reconstructie van de “Formgeschichte religiöser Rede” (E. Norden) rond 1900 uitgebreid werden besproken. Van dat debat heeft Leopold kennis genomen en er zich ook in gemengd. De boog wordt gespannen van de klassieke stoa via Egypte tot aan het christendom, van onder anderen Marcus Aurelius via Epicurus, Philo, Posidonius tot aan Paulus. Aan de andere kant gaat het Van Halsema ook om sleutelbegrippen uit deze religieuze context, die in de poëzie van Leopold opduiken, zoals bijvoorbeeld het “ontmoeten” dat in de onderhavige teksten van Leopold als “vaste term” voor het contact van de uitverkorene met de godheid wordt beschouwd (cf. Van Halsema 1989:415, 510).

Vanuit dit perspectief bekeken valt het ‘overstromen’ als “overstromend pneuma” (1989:509) te begrijpen. In de voorstelling van wat de “ge-oriëntaliseerde” stoa wordt genoemd, is pneuma een fijn fluidum dat als “genadegeschenk” over de uitverkorene – de pneumatische mens die het hoofd naar god heeft opgeheven – komt (cf. 1989:368ff.). Deze rudimentaire verwijzingen mogen volstaan, want in het kader van dit artikel is het voldoende om te constateren dat in de interpretatie van Van Halsema het derde gedicht uit “Voor vrouwestem” is gebaseerd op een “religiöse Vereinigungsvorstellung” (1989:518). Daarmee krijgt het “overstromen” een positieve interpretatie. Het is het moment van de gelukzalige aanblik van de godheid, waarbij alle tekenen van ongeluk en angst alleen maar nog de prijs zijn die voor dit moment van volmaaktheid noodzakelijkerwijs betaald moet worden. De voorstelling van de kwellingen van de vervoerde priesteres Pythia in Delphi (cf. Van Halsema 1989:516) stemt daarmee overeen.

Terzijde: wanneer Van Halsema stelt dat de aperte zin (het is een liefdesgedicht) en de latente zin (het is een religieus gedicht) in het derde gedicht van “Voor vrouwestem” elkaar in een “geheimzinnige balans” opvangen, vervolgt hij: “Op dat niveau kan men de interpretatie van Dorleijn grotendeels herhalen voor de impliciete, religieuze voorstelling.” (1989:508) Misschien is Van Halsema hier wat al te gastvrij tegenover Dorleijn binnen zijn betoog. De twee interpretaties van wat daar overstroomt, vertonen immers fundamentele verschillen: geluk staat tegenover ongeluk.

Plato

Een andere mogelijkheid om tot een positieve interpretatie van het onderhavige ‘overstromen’ te komen vindt men elders bij Van Halsema, en wel wanneer hij de reeks “Morgen” uit 1897 onder handen neemt. Zelf verwijst hij in dat verband overigens niet naar “Voor vrouwestem” of naar “Ik keer mij tot u heen” uit cahier 1.6.1. Het gaat mij hier in het bijzonder om zijn interpretatie van het tweede gedicht uit die reeks, dat begint met “Zwaluwvlerken zijn uwe zware/sleepende wimpers”. In de 128 verzen van dit gedicht wordt eigenlijk alleen maar op zijn Leopolds beschreven hoe de geliefde bij het ontwaken de ogen opent (cf. Van Halsema 1999:167-236).

De intertekst die Van Halsema in zijn interpretatie van “Morgen” ter sprake brengt en die mogelijk ook interpretatieve vruchten kan afwerpen op “Voor vrouwestem”, is Plato’s *Phaedrus*-dialog. De *Phaedrus* draait om liefde, schoonheid en lichamelijk begeren, zo zou je het met een simplificatie kunnen zeggen. Misschien is hier een dergelijke simplificatie toegestaan, omdat het mij slechts om een enkel element uit de *Phaedrus* te doen is, met name de “himeros”, de stroom van het liefdesverlangen. Wat is dat bij Plato?

Om te beginnen is de aanblik van de geliefde een ervaring die onderdeel uitmaakt van Plato’s opvatting dat wij op aarde alleen met de schaduwen van de ware ideeën en de ware schoonheid te maken hebben. Wel kan die aardse schoonheid naar de ideale schoonheid verwijzen of preciezer: er aan herinneren,

omdat de ziel in die aardse schoonheid haar oorsprong herkent. In de woorden van Socrates is deze liefde een toestand waarin de ziel bij de aanblik van de of het schone wordt herinnerd aan “gindsche ware schoonheid”. Deze herinnering leidt ertoe dat de ziel bij wijze van spreken weer vleugelen krijgt en dat zij verlangt naar het “gindsche” “omhoog te stijgen”. Omdat ze dat echter niet kan, zal ze na een dergelijke schoonheidservaring achterblijven “als een vogel opwaarts blikkende, zonder langer acht te geven op de dingen hier beneden” (cit. Van Halsema 1999:223). Deze vorm van ‘waanzin’ – in de zin van verzaking van het aardse – is bij Plato de edelste en beste vorm van geestverrukkingen, die echter maar voor weinigen is weggelegd. Volgens Socrates geraken deze weinigen “in hevige gemoedsbeweging en geheel buiten zich zelve. Wat zij dan echter ondervinden, begrijpen zij niet [...]” (cit. Van Halsema 1999:214).

Tegen de achtergrond van ‘Voor vrouwestem’ zou ik willen stellen dat er een aantal parallellen zijn aan te wijzen die de extatische ervaring van de ‘ik’ in verband brengen met de ‘mania’ van Plato. Beide zielen worden bij de aanblik van de ander gegrepen door een grensverleggende liefdes- of schoonheidservaring. De “opgaande ogen” bij Leopold hebben een tegenhanger in het verlangen “omhoog te stijgen” en het “opwaarts blikkende” bij Plato. En uiteindelijk treedt niet alleen de “minnaar” bij Plato “buiten zich zelve”, maar ook de ik bij Leopold heeft “luisterend naar mij zelve heen [...] een vreemde stem vernomen”. Ook de verwarring waarin beiden achterblijven, is vergelijkbaar. Met Plato in het achterhoofd wordt het “overstroomd van uw/dit ontmoeten” een gelukservaring zoals ze maar weinig uitverkorenen overkomt en wellicht juist daarom de ik ontredderd achterlaat.

Deze interpretatie vindt steun in de reeds genoemde ‘himeros’. Die komt het uitgebreidst ter sprake in verband met de aanblik van de geliefde in de *Phaedrus*. We moeten ons de himeros blijkbaar voorstellen als een stroom schoonheidspartikeltjes uit het goddelijke die bij de aanblik van de geliefde op de minnaar toevloeien en hem doordringen tot hij er helemaal vol van is. En als de minnaar vol is, kaatst de himeros als het ware terug: “En evenals een of ander geluid of een luchtstroom stuitende terugspringt en weerkeert van waar hij gekomen is, evenzo gaat de schoonheidsstroom door middel van de oogen (vanwaar hij tot de ziel doordringt) weder tot den schoonen jongeling terug en vervult hem en doet zoo de vleugelen weder wassen en vervult ook de ziel van de beminden jongeling met liefde.” (cit. Van Halsema 1999:225)

Het lijkt mij niet al te gewaagd om het “overstroomd van uw ontmoeten” ook met de himeros, de liefdesstroom in verband te brengen. Behalve door de context van ‘Voor vrouwestem’ wordt deze interpretatie gesteund door de overeenkomst qua ‘stromen’ en door de centrale rol van de ogen. De ogen zijn bij Plato immers de toegang tot de ziel en de ogen waren ook bij Leopold in het eerste gedicht van “Voor vrouwestem” het vertrekpunt: “Nu ik zijn oogen heb gelezen, den blik waarom ik altijd vroeg”. En bij het bereiken van het hoogtepunt van de ontmoeting in het derde gedicht spelen wederom de ogen en de blik op/van de ander een sleutelrol.

Vanuit Plato bekeken lijkt de gezichtsoverstroming van de ‘ik’ in eerste instantie een gelukservaring, net zoals het geval is wanneer men het gedicht met

het beeld van Pythia in verband brengt. Vanuit Sappho bekeken was dat ‘overstromen’ een ongelukservaring. Maar er ligt nog een derde mogelijkheid in het verschiet. Aan deze derde interpretatie van ‘overstroomd van uw ontmoeten’ meen ik meer reliëf te kunnen geven door nog een andere auteur aan Leopolds intertekstuele web toe te voegen: Charles Darwin.

Penelope

Leopold was bijzonder geïnteresseerd in de laatste ontwikkelingen op het gebied van de wetenschappen in het algemeen en de evolutietheorie in het bijzonder. Zo heeft hij onder andere Herbert Spencer bestudeerd (cf. Van Halsema 1999:155v.). Het is daarom waarschijnlijk dat Leopold kennis heeft genomen van Darwin, ook al maakt Darwin geen deel uit van de boeken van Leopold die in de Rotterdamse Gemeentebibliotheek worden bewaard.

Een verband tussen Darwin en Leopold lijkt mij gelegen in datgene wat Darwin over het oog heeft geschreven. Dat deed hij het meest uitgebreid in *The Expression of the Emotions in Man and Animals* uit 1872. Van ondergeschikt belang lijkt me in dit verband dat Darwin het vaak heeft over “tears streaming down the face” (1965:163), wat geen ongebruikelijke formulering is in het Engels. Eveneens alleen maar een bevestiging van wat wij reeds wisten, is het feit dat Darwin het stromen van tranen over het gezicht zowel met het ervaren van groot geluk als van groot verdriet in verband brengt. Beide verschijnselen meent hij evolutionair op dezelfde wijze te kunnen verklaren:

“The suffusion of the eyes with tears, which undoubtedly occurs under great joy, though there is no laughter, can [...] be explained through habit and association on the same principles as the effusion of tears from grief, although there is no screaming.” (Darwin 1965:216)

Wat hier als twee verschijnselen wordt gepresenteerd – groot geluk en groot verdriet – kan echter ook in elkaar overlopen, aldus Darwin. Zo zal extreme vreugde bij een onverwacht weerzien tussen een vader en een zoon, die lang van elkaar gescheiden waren, niet alleen vreugdetranen oproepen. Bij die gelegenheid spelen ook sombere gedachten een rol, het geleden leed en de gedachte hoe erg het zou zijn geweest als ze elkaar nooit meer hadden gezien, aldus Darwin. Als voorbeeld voor deze combinatie van grote vreugde en groot leed citeert hij vervolgens een viertal regels uit de Odyssee, waarin Penelope in de vreemde bezoeker eindelijk haar lang verbeide echtgenoot Odysseus herkent:

“Then from her eyelids the quick tears did start
And she ran to him from her place, and threw
Her arms about his neck, and a warm dew
Of kisses poured upon him, and thus spake:” (Darwin 1965:217)

Hier eindigt het citaat bij Darwin. Er zijn enkele aanknopingspunten met Leopolds “Voor vrouwestem” aan te wijzen. Ook Penelope wordt overweldigd en de oogleden evenals de tranen worden in deze vertaling expliciet genoemd. Maar

vanuit Penelope bekeken heeft “en mijn gezicht is overstroomd van uw ontmoeten” niet alleen de grensoverschrijdende kwaliteit die we reeds in de verwijzingen naar Sappho en Plato konden herkennen. Vanuit dit intertekstueel perspectief wordt de ontmoeting ook tot een ambivalente ervaring die tegelijkertijd groot geluk en groot verdriet impliceert. Penelopes verdriet bestond immers niet alleen uit het onzekere wachten op de echtgenoot, maar ook uit de belegering door de zelfbenoemde huwelijkskandidaten. Liefde en smart worden gemengd, waarbij ook voor de herinnering een sleutelrol is weggelegd. Het zwichten van de ogen “om al wat zij verduren/bejeegnen moeten” krijgt daarmee de contouren van een ervaring die zowel het heden als het verleden omsluit.

Deze intertekstuele aanknopingspunten lijken mij interessant genoeg om de reeks “Voor vrouwestem” te lezen alsof hier Penelope vlak voor de ‘herkenning’ van Odysseus aan het woord is. Odysseus is jarenlang weggeweest, hij betreedt vermomd het eigen huis, plant zorgvuldig iedere volgende stap en ook aan wie hij zich achtereenvolgens te kennen zal geven. Penelope is in die reeks de laatste, nadat Odysseus nogal hardhandig orde op zaken heeft gesteld. Nadat hij zich heeft bekendgemaakt, herkent Penelope hem eerst niet. Dat lijkt althans zo. Penelope gelooft Odysseus pas werkelijk nadat hij alle details van de echtelijke slaapkamer en het echtelijke bed heeft gememoreerd. Deze kennis kan immers alleen Odysseus hebben – zegt zij. En dan pas – zegt zij – gelooft zij hem. Tegen deze achtergrond zou Penelope in het eerste gedicht van “Voor vrouwestem” het eerste stilzwijgende herkennen van haar echtgenoot verwoorden. Maar ze is er zich ook van bewust dat ze nu vooral niets verkeerd mag doen, “dat schaden slechts en krenken zou”. Naar buiten en naar Odysseus toe gelooft zij hem pas in het derde gedicht. Zowel het gedicht als het citaat uit de *Odyssee* bij Darwin stoppen op het moment dat de ontredderde Penelope gaat spreken.

Uiteindelijk krijgt ook het vreemde “uw ontmoeten” een scherpere betekenis vanuit het Penelopeperspectief: het gaat hier immers om een ontmoeting waarvan de regie uitsluitend in handen van Odysseus was. Ze noemen het een ‘ontmoeten’, zou Penelope gedacht kunnen hebben – maar het effect van ‘uw ontmoeten’ wordt er bij haar niet minder om.

Uiteraard zou ik niet willen beweren dat Leopold Darwin nodig had om de *Odyssee* te leren kennen. Wel lijkt het me denkbaar dat Leopold in Darwins interpretatie en presentatie van de scène tussen Penelope en Odysseus een inspiratiebron heeft gevonden om een voor hem overbekend gegeven dichterlijk vorm te geven.

Ten slotte

Ik hoop dat de regels “en mijn gezicht is overstroomd van uw/dit ontmoeten” ondertussen meer reliëf hebben gekregen, ook al zijn er geen eenduidige antwoorden op de vragen die ik in het begin heb gesteld. Het is niet te bepalen of de gezichtsoverstroming nu uit tranen, uit pneuma of uit liefdespartikelen bestaat, of de ik in opperste geluk of in diepe smart of in beide verkeert en of we bij de ‘ik’ aan Sappho, Pythia, Plato, Penelope, allen tegelijk of aan niemand in het

bijzonder moeten denken. Maar dat al deze mogelijkheden onder ogen van de lezer worden gebracht, zou men typisch Leopold kunnen noemen: een belangrijk deel van zijn werkwijze wordt bepaald door de transformatie van een veelheid aan heterogene bronnen en vooral bronfragmenten tot poëzie die nauwelijks nog weet van de bronnen lijkt te hebben.

Ook in een ander opzicht lijkt mij de hier besproken anderhalve regel exemplarisch voor het werk van Leopold. Daarbij gaat het om de rol van het oog *in* en *rond* deze regels. Het oog is in “Voor vrouwestem” zowel hetgene wat toegang biedt tot de ander als ook hetgene wat de ik terugwerpt op zichzelf. Het oog is de scheiding tussen binnenwereld en buitenwereld en tevens de instantie die dat onderscheid mogelijk maakt. Dat impliceert in “Voor vrouwestem” zowel een veroordeling tot eenzaamheid achter een niet te overschrijden grens als ook een mogelijkheid tot kortstondige grensoverschrijding – vormgegeven in poëzie. En daarmee zijn we ook bij de kernbegrippen beland waarmee het hele oeuvre van Leopold wordt gekarakteriseerd: “eenzaamheid en afzonderlijkheid tegenover eenheid en samenhang” (cf. Van Halsema 1999:42f.). Men zou in de regels “en mijn gezicht is overstroomd van uw/dit ontmoeten” daarom een trilkristal kunnen zien dat de hele Leopold in het klein bevat.

Literatuur:

- Claes, P. (1985): *Liederen van Lesbos*. Leuven. [Kritak klassiek 1].
- Darwin, Charles (1965) [1872]: *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. With a preface by Konrad Lorenz. Chicago/ London.
- Dorleijn, G. J. (1984): J.H. Leopold. *Gedichten uit de nalatenschap*. Uitgegeven en van editie-technisch en genetisch-interpretatief commentaar voorzien door G.J. Dorleijn. Deel I: De gedichten voorafgegaan door editie-technisch commentaar. Deel II: Genetisch-interpretatief commentaar. Amsterdam etc.
- Dorleijn, G. J. (1984b): “Bron of verwijzing? Opmerkingen bij het onderzoek naar de bronnen van Leopolds poëzie.” In: Paul van den Heuvel/Piet Simons (red.): *J. H. Leopold en zijn ‘school’*. [Leopoldcahier 3] Tilburg, 48–61.
- Halsema, J. D. F. van (1989): *Bijeen het vroeger en het later, de dichter Leopold en zijn bronnen*. Een onderzoek naar de verwerking van de bronnen in een groep onvoltooide gedichten uit de nalatenschap van J.H. Leopold. Utrecht/ Antwerpen.
- Halsema, J. D. F. van (1999): *Dit eene brein. Opstellen over werk en dichterschap van J. H. Leopold*. Groningen.
- Leopold, J. H. (1990): *Verzamelde verzen*. Deel II. Nagelaten poëzie. Bezorgd door H. T. M. van Vliet en A. L. Sötemann. Amsterdam.